

અસંગઠિત ક્ષેત્રોના મજૂરો અને તેમની સમસ્યાઓ

સંશોધક

પ્રફુલ્લ આર સોલંકી, એમ.એ.,

માર્ગદર્શક

ડૉ. સંજેશ કે પાંભર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એન.પી.આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કેશોદ

સારાંશ

અસંગઠિત મજૂરો અને તેમનું જીવન લઘુત્તમ ધોરણોથી નીચે જીવે છે. તેમાં કોઈ શંકા વિના તે સ્પષ્ટ છે. ઘણા અનૌપચારિક કામદારો તેમની રોજીંદી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની સ્થિતિમાં નથી. મહત્તમ જ્યારે પુરુષોથી વિપરીત હોય ત્યારે સંખ્યાબંધ મહિલા કામદારો સતત ઓછા વેતનનો ભોગ બને છે. ત્યાં શ્રમદળની સુરક્ષા માટે સંખ્યાબંધ કાયદાઓ છે પરંતુ તે કાયદાઓનું નિયમિતપણે અમલ થતો જોવા મળતો નથી. સંગઠિત ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા મળી રહેતી હોય છે, તેવી જ રીતે અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કાયદાઓનું યોગ્ય પાલન થતું જોવા મળતું નથી. તેથી અહીં લેખકે અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોની વિવિધ સમસ્યાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો જરૂરી પ્રયાસ કર્યો છે. આ સંશોધન પત્ર ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. જેમાં સંશોધન પેપર, પુસ્તકો, લેખો, અહેવાલો તેમજ અસંગઠિત ક્ષેત્રના શ્રમિકોને લગતી માહિતી એકત્રીકરણ કરી તેમજ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કર્મચારી સાથે ચર્ચા કરી વિવિધ માહિતી એકત્રિત કરી છે.

મુખ્ય શબ્દો : શ્રમ, અસંગઠિત ક્ષેત્ર, કામદારોની સમસ્યાઓ, કાયદાઓ અને યોજનાઓ

પ્રસ્તાવના

૧૯૫૦ ના દાયકાના મધ્યમાં આર્થિક વિકાસના મોડેલમાં ૧૯૫૦ માં ડબલ્યુ આર્થર લુઈસ દ્વારા વિકાસશીલ દેશો માટે આર્થિક વિકાસમાં યોગદાન માટે જ્યાં અમર્યાદિત શ્રમ હતો, જેનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શ્રમને યોગ્ય વેતન આપી તેના જીવનધોરણમાં સુધારો કરી આર્થિક વિકાસની ગતિમાં વધારો કરી શકાય તેમ આર્થર લુઈસનું અમર્યાદિત શ્રમના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. શ્રમના કલ્યાણ હેતુ આર્થર લુઈસનું સારું એવું યોગદાન જોવા મળે છે. જે વધારાના મજૂરો રોકાયેલા હોય તેને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં જોડાવવા માટે તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી. પરંપરાગત થી આધુનિક સામાન્ય કે તાલીમ પામેલા મજૂર જેઓ માલિકો દ્વારા તેને ત્યાં કબજે કરવામાં આવ્યા છે. માલિકો તેને ખૂબ જ પરંપરાગત ઉત્પાદક અથવા વેપારીઓ મોટા ઔદ્યોગિક એકમો દ્વારા શ્રમિકોનું શોષણ થતું જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રોની અંદર કામદારો કેટલીય સમસ્યાઓથી પીડાય છે. અસંગઠિત ઉદ્યોગોમાં ૯૦ ટકાથી વધારે શ્રમદળનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જેથી રોજગારીની અનિશ્ચિતતા એ સહભાવિક પણે રોજગારીની તકો પણ ખૂબ

જ નીચું હોય છે. જેથી આ ક્ષેત્રના કામદારો મુશ્કેલીઓમાં વધારો જોવા મળે છે. ત્રીજા વિશ્વના અર્થતંત્રમાં વિકાસશીલ દેશોમાં કામદારોનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કાર્યરત કામદારોનું પ્રમાણ ૯૦ ટકા આસપાસ જોવા મળે છે. સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને જે લાભો કે સુવિધાઓ મળે છે તે લાભ કે સુવિધાઓ અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને જોવા મળતી નથી. આ ક્ષેત્રના કામદારો શિક્ષણનું પ્રમાણ નીચું હોય છે તેમજ રોજગારી માટે વારંવાર સ્થળાંતરીત થતાં રહે છે.

સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ

૧. અસંગઠિત ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં કામદારોની વિવિધ સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૨. અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો માટેના વિવિધ કાયદાઓ અને યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૩. વર્તમાન સમયમાં અસંગઠિત ઉદ્યોગના કામદારો માટે સામાજિક સલામતીના કેવા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરવો.

સાહિત્યની સમીક્ષા

રાજરથિનમ (૨૦૦૧) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ અભ્યાસ દર્શાવેલ અસંગઠિત કામદારોની સમસ્યાઓ તમિલનાડુ જિલ્લાના તીરુનેલવેલીના ગ્રામ્ય વિસ્તારોના કામદારોની મુખ્યત્વે આર્થિક તેમજ સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવી છે તેની ચર્ચા મેથ્યુ જોસેફ, નિરુપમા સૌદરરાજન, મનીષા ગુપ્તા અને સંઘમિત્રા સાહુ એ તેમના આ સંશોધન પેપરમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં છૂટક વેચાણની અસર અસંગઠિત ક્ષેત્રને ફાયદો થાય છે કે નહીં તે પણ જોવામાં આવે છે. મોટા શહેરોમાં નાના વેપારીઓ તેમજ નાના સેલરો વચ્ચે કેવા સંબંધો છે તેની અસર કેવી થાય છે. આ ઉપરાંત ટી. એસ. પામેલાએ તેમના સંશોધન પેપરમાં અનૌપચારિક ક્ષેત્રનો ખ્યાલ અને નીતિની ચર્ચા અસંગઠિત ક્ષેત્રોના વિવિધ ગેરફાયદાઓ વિશે અને તેઓની તેમની સમસ્યાઓ ઘટાડવા માટે જણાવ્યું. શહેરોમાં સ્થળાંતરીત મજૂરોનું પ્રમાણ વધુ છે. તેના જીવનધોરણમાં ખૂબ જ સમસ્યાઓ હોય છે તેમજ તેનું શોષણ થાય છે તેમની પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવવો અને શોષણ ઘટાડવું તેમની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરવો તેમજ મજૂરોના સમસ્યા કે પ્રશ્નોને સારી રીતે સમજીને હલ કરવા તેની નીતિ વિકસાવવી.

સિલ્વિયા એમ.ડી મેન્ડોનકે નોરાન્હા(૨૦૦૫) . તેમના “ગોવામાં સ્થળાંતરિત બાંધકામ ક્ષેત્રનાં કામદારો” ના થિસિસ માં પરપ્રાંતીય મજૂરોના કામ કરવા વિશે ચર્ચા કરે છે. ખાસ કરીને બાંધકામ ઉદ્યોગમાં મજૂરોની સંખ્યા વધુ કામદારો આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોય તેવું અવલોકન લેખકને મળે છે. સંશોધક કામદારો ની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવી છે. તેમજ આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા તેના જીવન ધોરણ પર કેવી અસર થાય છે તેની ચર્ચા આ થિસિસ માં કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત મહિલા કામદારો ને જે સમસ્યા આ ક્ષેત્રમાં ભોગવવી પડે છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

નેહા મિતલ (૨૦૧૨) તેના સંશોધન પેપરમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારોની સામાજિક-આર્થિક સમસ્યા ઓનો પરિપ્રેક્ષ્ય વિશે ચર્ચા કરી છે. આ ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારો તેઓ લાંબા કલાકો સુધી કામ કરે છે તેમની દરરોજની કાર્યસ્થળ પર કામની પરિસ્થિતિ યોગ્ય છે તેમને બહુ નીચું વેતન હોવા છતાં તે વધુ કામ કરે છે તેઓને સામાજિક સલામતીના યોગ્ય માપદંડ પણ આપવામાં આવતા નથી ટોની જેકબ તેમના સંશોધન પેપર ભારત ક્ષેત્રના કામદારોને તેમની સમસ્યાઓ તેમના આ સંશોધન પેપરમાં શ્રમિકોની સમસ્યા અને વર્તમાન પડકારો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં પણ ગ્રામીણ ક્ષેત્રના શ્રમિકોને આ ક્ષેત્રમાં વધુ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે તેઓનું વધુ સંગઠન હોતું નથી જેથી તેઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળતું નથી.

આશિયા મજૂમદાર (૨૦૧૩) તેના સંશોધન લેખમાં સામાજિક સુરક્ષા ની સુવિધાઓ અનુપચારિક ક્ષેત્રમાં આ લેખમાં તેના મત મુજબ ભારત સરકાર ૧૯૪૭ થી સામાજિક સુરક્ષા ની સંચાલન કરે છે તેની અસર કરતા શ્રમિકો મજૂરો પર ખૂબ જ નહીં છે પ્રસંગમાં ભલે ભારતમાં મહત્તમ હોય તેથી આર્થિક સમસ્યાઓ તેમજ સામાજિક સમસ્યાઓ નિવારવા માટે સરકાર દ્વારા સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સામાજિક સુરક્ષા/સલામતીના દ્વારા સરકાર કામદારો ની પરિસ્થિતિ યોગ્ય સ્તર પર લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં ગૌણ માહિતી ઉપર આધારિત છે જેમાં સંશોધક દ્વારા વિવિધ પુસ્તકો, શિસિસ, અહેવાલો, સંશોધન પેપર, સરકારની વિવિધ વેબસાઈટ લેબરને લગતી વગેરે વિવિધ વેબસાઈટ દ્વારા માહિતી દ્વારા આ સંશોધન પેપર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

વિશ્લેષણ

અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોની સમસ્યાઓ:- ૯૦ ટકા કામદારો આ અનુપચારિક ક્ષેત્રમાં સંગઠિત ક્ષેત્ર વિચાર પ્રમાણે કામ માટે રોકાયેલા છે તેવા મોટેભાગે વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓનો તેમના નિયમિત જીવનમાં સમસ્યાઓ જોવા મળે છે જેમ કે કાર્ય સ્થળ પર રહેઠાણની સુવિધા નો અભાવ કામમાં વધુ સમય કામ કરવું અને નીચે વેતન જોખમી કામ કરવું માલિકો કે કોન્ટ્રાક્ટરો દ્વારા કામદારોનું યોગ્ય થાય છે તેમજ ધારેશ્વર પણ આરોગ્યની સુવિધાઓ પણ થતી નથી આ ક્ષેત્રે કાર્ય બધી સમસ્યા જણાય છે જે નીચે પ્રમાણે કામદારોની સમસ્યાઓ વધુ જોવા મળે છે.

(૧) વેતન નું નીચું પ્રમાણ: અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને લઘુત્તમ વેતન મોટાભાગે કાયમી મજૂરો માટે લાગુ પડશે જે સંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોય છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને વેતનનું પ્રમાણ ખૂબ જ નીચું હોય છે. તેને લઘુત્તમ વેતન જે સરકાર નિધારીત છે તે પણ મળતું નથી જે તેની મુખ્ય સમસ્યા છે.

(૨) કામદારોની કાર્ય સ્થળે રહેઠાણની વ્યવસ્થાનો અભાવ

અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને કાર્યે સ્થળે રેહઠાણની વ્યવસ્થાનો અભાવ હોય છે. રેહઠાણની વ્યવસ્થાના હોવાથી કામદારોને ઝુંપડપટ્ટી કે ગંદા વસવાટોમા રેહવું પડે છે. જેના કારણે અનેક ગંભીર રોગો થવાનું જોખમ રહેલું હોય છે.

(૩) જોખમી અને વ્યવસાયિક કામ

આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કામદારો જોખમી પ્રકારના કામ કરતા હોય છે.ઔદ્યોગિક એકમમાં મશીનરી ઉપર કામ કરવાનું હોય છે. તેમાં રાસાયણિક ઝેરી કેમિકલ,કોલસાની ધૂળ,ચુનાની ધૂળ, તેના કારણે કામદારોને શ્વાસ તેમજ ચામડીના રોગોને લગતી જોખમી બીમારી થાય છે. તેમજ બાંધકામ માં ઉંચી સાઈટ પર કામ કરવા થી ઘણી વાર જીવ નું જોખમ રહેલું છે. વગેરે જેવી સમસ્યાઓ આ ક્ષેત્રમાં જોવાં મળે છે

(૪) ઓવર ટાઈમ,પેઈડરજા અથવા માંદગીમાં રજા મળતી નથી.

આ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત કામદારો ને ઓવર ટાઈમ, પેઈડરજા, તેમજ માંદગીના સમયમાં રજા તેમને પુરી પાડવામાં આવતી નથી. હકીકતમાં આ બધી રજાઓ આ ક્ષેત્રના કામદારોને મળવી જોઈએ. મંજૂર કાયદામાં ડોમેન ફેઠળ સામાન્ય મજૂરોને તેના હક્ક અધિકારોની માહિતી વિશે તે આ ક્ષેત્રના કામદારોને બહુ નહિવત્ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(૫) મજૂરોને કામદાર યુનિયન વિશે કોઈ માહિતી નથી.

અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરો છુટા છવાયા અને અલગ અલગ વિસ્તારોમાંથી આવતા હોય છે.અને જુદા જુદા એકમોમાં કાર્યરત હોય છે. જેથી તેને મજૂર સંગઠન વિશે તેને માહિતી હોતી નથી.

(૬) ઉચ્ચ સ્તરની રોજગારી ની અસુરક્ષા એક સામાન્ય બાબત છે.

અસંગઠિત ક્ષેત્રે કામ કરતા કામદારોની અનિશ્ચિતતા નું પ્રમાણ વધુ જોવા મળતું હોય છે, તેને સામાજિક સુરક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા શ્રમિકોના કલ્યાણ માટે રેહઠાણની વ્યવસ્થા ઉપરાંત અને લાભો કામદારોને આપવા જોઈએ અથવા રોજગારીની જે સ્થિતિ અસંગઠિત ક્ષેત્ર જોવા મળે છે એને નિવારવા માટે યોગ્ય પગલા લઈને મજૂરોના જીવન ધોરણમાં સુધારો લાવી શકાય છે.

(૭) અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહિલા અને બાળ કામદારોનું પ્રમાણ:-

આ ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ તેમજ બાળ કામદારોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે, તેમને ઓછા વેતન અથવા ઓછા પગારે કામ પર રાખી લેવામાં આવે છે. સરળતાથી જે તે કામ માટે તેને બાળમજૂરો મળી જતા હોય છે તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નીચું હોય છે, તેઓ કોઈ પણ કામ કરવા માટે તેની નાની ઉંમરથી જ તૈયાર હોય છે. જેથી બાળ મજૂરોને પણ કાર્ય કરવા માં ઘણી બધી સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. આ ક્ષેત્રમાં મહિલાઓને પણ ઘણી બધી સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે જેમાં તેને કાર્ય દરમિયાન જાતિય સતામણી, માલિકો દ્વારા ત્રાસ આપવો,વેતન ઓછું આપવું તેમજ પગારમાં પણ ઘણા સમય પછી રાહ જોવડાવી ને આપવામાં આવે છે.

(૮) મહત્તમ કામદારો કાર્યે સ્થળ છોડી ને રહે છે.

જે તે ક્ષેત્ર કાર્યરત કામદારો કાર્ય સ્થળ છોડી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતરીત થાય છે અને ત્યાં રોજગારી મેળવતા હોય છે. જ્યાં સુધી જીવન નિર્વોહ જેટલી રોજગારી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ એક જગ્યાએ થી બીજી જગ્યાએ કાર્ય સ્થળ છોડી ને જતા રહેતા હોય છે. ત્યાં તેને રેહઠાણ તેમજ આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ હોતી નથી તેઓ ઝુંપડી કે તંબુ બાંધી ને રેહતા હોય છે. જે સ્થળાંતરિત મજૂરો ની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

(૯) કામ પર પજવણીની મુદ્દાઓની સમસ્યાઓ:

આ ક્ષેત્રના મહિલા કામદાર સાથે કાર્યસ્થળે તેની સાથે ખરાબ વર્તન કરવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારો સાથે આવું વર્તન થતું હોય છે. મહિલા શ્રમિક કોઈ પણ કામ કે વેપાર ચાલુ કરવાનાં હોય તો તેના સાથે આવું વર્તન થતું હોય છે. મહિલા કામદારો ને આ ક્ષેત્રમાં ઘણી જ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેને વિવિધ આ રિત રિવાજો ના કારણે તેના પર પજવણી કરવામાં આવતી હોય છે. જેથી મહિલા શ્રમિકોને વેતન માં કાપ મૂકવો, શારિરીક અને માનસિક યાતના વગેરે જેવી પજવણી આ ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારો ને થાય છે.

ભારતમાં અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં વેતનને પ્રભાવિત કરતાં શ્રમ કાયદાઓ

(૧) લઘુત્તમ વેતન નો કાયદો ૧૯૪૮

- કામ માટે ન્યુનતમ વળતર આપવા માટે કામદારોને લઘુત્તમ વેતન ચૂકવવા માટે સુનિશ્ચિત રોજગાર.

(૨) ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ ૧૯૨૬

સંખ્યાબંધ નાના એકમોના કામદારોને સંગઠનની રચના કરવા સક્ષમ બનાવવા તેમજ વેતન અને અન્ય શરતોનું પાલન કરી શકે તેવું કામ સરળતાથી મળે.

(૩) ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમ ૧૯૪૭

વેતન પર ઔદ્યોગિક વિવાદ ઉઠાવવા માટે યુનિયનોને સક્ષમ અને હસ્તક્ષેપ કરવા માટે સમાધાન મશીનરી વગેરે નો ઉપયોગ કરવો.

(૪) સમાન મહેનતાણું અધિનિયમ ૧૯૭૬

- આ કાયદા સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળવું જોઈએ તેને અનુસરે છે. તે સ્ત્રી પુરુષ ના વેતન તફાવત ને દૂર કરે છે.

વેતન ચુકવણી અધિનિયમ ૧૯૩૬

- વેતનની ચુકવણીની રીતનું નિયમન કરવું અને તેમના બિન ચુકવણીના કિસ્સામાં ઉપલબ્ધ કરવી તે ઉપરાંત પસંદગીઓના કલ્યાણ માટે અન્ય કાયદાઓની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે.
- ઉદ્યોગો નિયમન અને વિકાસ કાયદો ૧૯૫૧
- કમ્પેચારી ભવિષ્ય નિધિ અને અન્ય પરચુરણ જોગવાઈ અધિનિયમ ૧૯૫૨
- મેટરનિટી બેનીફીટ એક્ટ ૧૯૬૧
- બોનસ એક્ટ ૧૯૬૫

➤ મકાન અને બાંધકામ કામદાર અધિનિયમ ૧૯૮૬

❖ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી એક્ટ

સરકાર દ્વારા શ્રમિકોઓને અન્ય ક્ષેત્રમાં રોજગારી મળે તે માટે આ એક્ટ પસાર કરી કામદારો ને રોજગારી મળવાથી તેમના હાથમાં પૈસા આવે છે. વર્તમાન જોગવાઈ થી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં કામદારો અને કર્મચારી દર મહિને પીએફમાં પૈસા જમા કરાવે છે. તેને વિશાળ બજાર મળતું હોવાથી જ્યારે કર્મચારીઓને લાગે છે કે નાણાં નું સ્થળાંતર કરી શકીએ કે તેમજ એન.પી એ અને ભવિષ્યમાં તેઓ નાની રકમ પાછી ખેંચી શકે છે. કોઈપણ તાત્કાલિક જરૂરિયાત માટે અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને સામાજિક સુરક્ષા મળે તે માટે સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના, આમ આદમી વીમા યોજના, વૃદ્ધા વસ્થા પેન્શન યોજના, પ્રધાનમંત્રી જન સુરક્ષા વીમા યોજના, પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ વીમા યોજના વગેરે જેવી યોજનાઓ શ્રમિકોના કલ્યાણ માટે લાગુ કરી તેના જીવન ધોરણમાં સુધારો કરવાનો છે.

તારણો અને ભલામણો:-

- ભારતમાં સામાજિક સુરક્ષા ના ઘણા કાયદા હોવા છતાં અસંગઠિત ક્ષેત્રને મજૂરોની સ્થિતિમાં ખાસ કંઈ સુધારો થયો નથી.
- સામાજિક સલામતીની ઘણી બધી યોજનાઓ હોવા છતાં પણ શ્રમિકોને તેનો પુરતો લાભ મળતો જોવા નથી મળી રહ્યો.
- મજૂરોને પૂરતી રોજગારી ઉપરાંત કાયદામાન વેતન પણ જે સરકાર દ્વારા લઘુત્તમ વેતન મળવું જોઈએ તે પણ મળતું નથી.
- અસંગઠિત મજૂરોને કામના સ્થળે યોગ્ય આરોગ્યની સુવિધા પ્રાપ્ત થતી નથી.
- અસંગઠિત ક્ષેત્રને મજૂરો અશિક્ષિત હોવાના લીધે સરકારી યોજનાનો લાભ યોગ્ય રીતે મેળવી શકતા નથી.

ભલામણો

- અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોની વિવિધ યાદી બનાવી તેની સમસ્યાઓ સમજવાનો અને તેના પર સર્વેક્ષણ કરવા.
- રાજ્ય દ્વારા કાયદાકીય રક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા મજૂરો માટે કરવી.
- અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોને કાયદાઓ સરળતાથી સમજાય અને તેનો વહીવટી પ્રક્રિયા નાની સંસ્થા દ્વારા લાગુ થાય તે સરકારે જોવાનું
- અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારવું મજૂરોને તાલીમ આપી શિક્ષિત કરવા.
- સરકાર દ્વારા મજૂરોને આરોગ્ય વિષય સુવિધા પૂરી પાડવી.
- કામના સ્થળે મહિલા કામદારો માટે ઘોડિયા ઘરની વ્યવસ્થા કરવી.

- અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોને લઘુત્તમ વેતન પ્રાપ્ત થાય તેવી નીતિ ઘડવી.
- અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂર વગેરે મળે તેમ જ રોજગારી મળે તેવી વ્યવસ્થા સરકાર દ્વારા.

સંદર્ભ સૂચિ

- Balaji A., Socio Economic Condition of House Construction Workers in Vijaywada City, Acharya Nagarjuna University, Guntur (A.P.)
- Das K.S. (1998) Wage Policy Issues in the Informal Sector, The Indian Journal of Labour Economics, Vol – 41(4).
- Das and Tulasi, (2015), Human Resource Management, International Journal of Management and Social Sciences (IJMSSR), Vol 4 (12), 12 December 2015, ISSN 2319-4421.
- Fernandes D and Paul B, (2009), Social Network of Migrant Workers in Construction Industry Evidence from Goa, Tata Institute of Social Sciences.
- Pattanaik B K., (2009), Young Migrant Construction Workers in the Unorganised Urban Sector, South Asia.
- Ministry of Labour and Employment, Govt. of India : Building and other Construction Workers (Resolution of Employment and Working Conditions) Act 1996.
- National Sample Survey organisation (NSSO) Informal Sector and Conditions of Employment in India 2004-05.
- National Classification of Occupations (NCO) 2004, CSO, Director General of Employment and Training Ministry of Labour, Government of India.
- Ministry of Labour and Employment, Govt of India, Annual Report 2021-22.
- THE UNORGANISED WORKERS' SOCIAL SECURITY ACT, 2008
- <https://labour.gov.in>
- <https://mospi.nic.in>
- <https://blog.ipleaders.in>
- <https://scholar.google.in>
- <https://www.indiacode.nic.in>

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF
RESEARCH**

(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

પ્રફુલ્લ આર સોલંકી,

In recognition of the publication of the paper entitled
અસંગઠિત ક્ષેત્રોના મજૂરો અને તેમની સમસ્યાઓ

Published in Volume 02, Issue 03, June 2024.

EDITOR IN CHIEF

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF
RESEARCH**

(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

ડૉ. સંજેશ કે પાંભર

In recognition of the publication of the paper entitled
અસંગઠિત ક્ષેત્રોના મજૂરો અને તેમની સમસ્યાઓ

Published in Volume 02, Issue 03, June 2024.

EDITOR IN CHIEF